

UOT 94(479.24)

N.Ə.Məmmədova
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
nusaba_mamedova@mail.ru

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ TƏŞKİLATLARIN STRUKTURU: FİLİALLARIN AÇILMASI VƏ FƏALİYYƏTİ

Açar sözlər: Azərbaycan, maarifçilik fəaliyyəti, məktəb, İrəvan, Gəncə, Şuşa, Ağdaş, Şamaxı

Müasir dünyanın ənənəvi aktorları hesab edilən beynəlxalq təşkilatlarla yanaşı, ictimai təşkilatların rolu getdikcə genişlənməkdədir. Hazırda ictimai təşkilatlar mürəkkəb bir sistem təşkil edərək dövlətlərarası münasibətlərdə, xüsusən dünyada gedən siyasi proseslərdə özünəməxsus rol oynayırlar. Onların beynəlxalq həyata mühüm və həlledici təsir göstərməsi müxtəlif tarixi mərhələlərdən keçərək müasir dövrdə bu münasibətlərin institutlaşmasında qarşılıqlı əlaqələrin və əməkdaşlığın yaranmasında ciddi faktora çevrilmişdir. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai təşkilatların strukturunun formalaşmasının öyrənilməsi baxımından məqalə elmi əhəmiyyətə malikdir və mühüm aktualıq kəsb edir.

Н.А.Маммадова

СТРУКТУРА ОБЩЕСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА: ОТКРЫТИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ФИЛИАЛОВ

Ключевые слова: Азербайджан, просветительская деятельность, школа, Ираван, Гянджа, Шуша, Агдаш, Шамаха

Расширяется роль общественных организаций, наряду с международными организациями, которые считаются традиционными акторами современного мира. В настоящее время общественные организации играют уникальную роль в межгосударственных отношениях, особенно в политических процессах в мире, образуя сложную систему. Их важное и решающее влияние на международную жизнь прошло различные исторические этапы и стало серьезным фактором установления взаимных отношений и сотрудничества в институционализации этих отношений в новое время. Статья имеет научное значение и актуальность с точки зрения изучения формирования структуры общественных организаций в Азербайджане в конце XIX – начале XX веков.

N.A.Mammadova

**STRUCTURE OF PUBLIC ORGANIZATIONS IN NORTH AZERBAIJAN
AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY:
OPENING AND ACTIVITY OF BRANCHES**

Keywords: *Azerbaijan, educational activity, school, Irevan, Ganja, Shusha, Agdash, Shamakhi*

The role of public organizations is expanding, along with international organizations that are considered traditional actors of the modern world. At present, public organizations play a unique role in interstate relations, especially in the political processes in the world, forming a complex system. Their important and decisive influence on international life has gone through various historical stages and has become a serious factor in the establishment of mutual relations and cooperation in the institutionalization of these relations in modern times. The article is of scientific importance and relevance in terms of studying the formation of the structure of public organizations in Azerbaijan in the late XIX-early XX centuries.

Giriş

Məqalədə XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda ictimai təşkilatların filiallarının açılması və fəaliyyətinə dair araşdırmalar ilkin mənbələr, zəngin arxiv materialları əsasında işıqlandırılmışdır. Müasir dünyanın ənənəvi aktorları hesab edilən beynəlxalq təşkilatlarla yanaşı, ictimai təşkilatların da rolu getdikcə genişlənməkdədir. Hazırda ictimai təşkilatlar mürəkkəb bir sistem təşkil edərək dövlətlərarası münasibətlərdə, xüsusən dünyada gedən siyasi proseslərdə özünəməxsus rol oynayırlar. Onların beynəlxalq həyata mühüm və həlledici təsir göstərməsi müxtəlif tarixi mərhələlərdən keçərək müasir dövrdə bu münasibətlərin institutlaşmasında, qarşılıqlı əlaqələrin və əməkdaşlığın yaranmasında ciddi faktora çevrilmişdir. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai təşkilatların strukturunun formalaşmasının öyrənilməsi baxımından məqalə elmi əhəmiyyətə malikdir və mühüm aktualıq kəsb edir.

Mövcud problemlə bağlı tədqiqat dövründə və müasir dövr tarixşünaslığında bir sıra əsərlər də işıqlandırılmışdır. [47; 49; 50; 51; 52; 53; 54; 55; 56; 57; 58; 59; 60; 61; 62].

Əsas hissə

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda ictimai təşkilatların filiallarının açılması və fəaliyyətinin öyrənilməsi ilə bağlı tarixi faktlar məqalədə işıqlandırılmışdır. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan ictimai təşkilatlarının fəaliyyəti tarixinin araşdırılması, tarixi təcrübədən müasir tələblərə uyğun olaraq istifadə olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir və aktualdır.

XX əsrin əvvəllərində Bakıda yaradılan və rəsmi dövlət orqanları tərəfindən qeydiyyatla alınan ictimai təşkilatlar Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində maarifçiliyin inkişafı, yeni tipli təhsil müəssisələrinin açılması məqsədilə öz fəaliyyət dairəsini genişləndirməyə çalışırdı. Fəaliyyətlərinin başlanğıcında “Nəşri-maarif”, “Nicat”, “Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti” və digər ictimai cəmiyyətlər demək olar ki, Azərbaycanın bütün bölgələrində öz şəbəkələrinin yaradılmasına nail oldular. Hər bir cəmiyyətin nizamnaməsində nəzərdə tutulan proqram layihəsi, xüsusilə təhsil layihəsi bütün Azərbaycan ərazisində həyata keçirilirdi.

Şamaxıda maarifçilik fəaliyyəti. 1907-ci ilin yanvarında Şamaxı şəhər sakinləri “Nəşri-maarif” cəmiyyətinin şöbəsinin Şamaxıda açılması barədə müraciət etdilər. Cəmiyyət tərəfindən hüquqi baxımdan bu məsələnin həlli mümkün deyildi. Belə ki, cəmiyyətin artıq 1906-cı ildə təsdiq olunmuş Nizamnaməsində digər şəhərlərdə öz şöbəsini açmaq barədə maddə öz əksini tapmamışdı. Buna görə də cəmiyyətin idarə heyəti başqa şəhərlərdə şöbələrinin təşkilini həyata keçirmək üçün bir layihə işlənilib hazırlanmasına qərar verdi [4, v.54]. Bu layihə cəmiyyətin idarə heyətinin katibi Əhməd bəy Ağayev tərəfindən hazırlanmış və Nizamnaməyə əlavə olunması üçün dövlət orqanlarından icazə alınmışdı [4, v.34]. “Nəşri-maarif” cəmiyyətinə digər şəhərlərdə öz şöbələrinin açılmasına icazə verildikdən sonra artıq cəmiyyətə ayrı-ayrı şəhərlərdən şöbələr açılması haqqında təklif və ya xahişlər daxil olduqda bu müraciətlər cavabsız qalmırdı.

XX əsrin əvvəllərində Şamaxıda maarifçiliyin inkişafında digər ictimai təşkilat – “Nicat” Bakı müsəlman maarif cəmiyyəti də mühüm xidmətlər göstərmişdir. 1914-cü ilin mayında cəmiyyətin idarə heyətinin rəhbəri Qasım Qasimovun sədrliyi ilə keçirilən iclasda Şamaxıda yerli əhali arasında ana dilində savadın yayılması, əhalinin maarifləndirilməsi məqsədilə ilk olaraq Şamaxı şəhər şöbəsi və onun nəzdində qiraətxana açılması qərara alındı [18].

1914-cü il iyun ayının 20-də “Nicat” cəmiyyətinin Şamaxıda şöbəsinin açılışı oldu. Şöbənin açılış mərasimində cəmiyyətin idarə heyətinin sədri Qasım Qasimov, “Səfa” cəmiyyətindən Mehdi bəy Hacinski, “Bəsirət” qəzetinin redaktoru Q.İ.Qasimov və “Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti”nin təftiş komissiyasının sədri M.A.Yusifxanov və Şamaxı ziyalıları da iştirak edirdilər [10].

“Nicat” cəmiyyətinin Şamaxı şöbəsinin sədri Teymur bəy Xudaverdiyev seçilmişdir [1, v.16(arx.)]. Şöbə təhsil və mədəniyyətin digər sahələri üzrə bir çox tədbirlərin həyata keçirilməsinə nail olmuşdur.

İctimai təşkilatların nəzdində olan bütün yeni tipli məktəblər kimi, Şamaxıda da açılan məktəblərin Qafqaz Təhsil Dairəsi Bakı quberniyası və Dağıstan vilayəti xalq məktəbləri direktorluğu tərəfindən qəbul olunması vacib amillərdən biri idi. Bunun üstün cəhəti ondan ibarət idi ki, xalq məktəbləri

direktorluğu nəzdindəki digər məktəblər kimi, Şamaxı məktəbinə də müəyyən məbləğdə yardım ayrılırdı. “Nicat” cəmiyyətinin Şamaxı şöbəsinin 26 avqust 1914-cü ildə Bakı quberniyası və Dağıstan vilayəti xalq məktəbləri direktoruna müraciətində Şamaxı şəhərində rus-Azərbaycan məktəbinin saxlanmasına yardım olunması xahiş olunurdu [3, v.80].

1914-cü ildə Şamaxı şöbəsi idarə heyətinin yerləşdirilməsi üçün Şamaxıda keçmiş şəhər bağı hissəsində 765 kvadrat sajen ölçüdə sahə ayrılmışdı. Bu sahədə şöbəyə idarə heyətinin yerləşdirilməsi ilə yanaşı, digər maarif müəssisələri açması da nəzərdə tutulurdu [2, v.19, 19(arx.)].

“Nicat” cəmiyyəti idarə heyəti tərəfindən Şamaxı şöbəsinin həyata keçirmək istədiyi bir çox layihələrin təşkilinə dəstək olurdu. 1915-ci ildə cəmiyyətin idarə heyəti tərəfindən Sidqi Ruhullanın rəhbərliyi ilə teatr heyəti Bakıdan Şamaxıya göndərilmişdir. Tamaşadan daxil olan 404 rubl şöbənin istifadəsinə verilmişdir [36].

Birinci dünya müharibəsi illərində digər ictimai təşkilatlar və onların şöbələri kimi, “Nicat” cəmiyyətinin Şamaxı şöbəsi də müharibədə öz valideynlərini itirmiş kimsəsiz uşaqlara, onların təhsilə cəlb olunmalarına böyük qayğı göstərirdi. Bu məqsədlə 1915-ci ildə Şamaxı şöbəsi bu əraziyə gətirilmiş, müharibədə öz valideynlərini itirmiş türk qaçqın uşaqları üçün uşaq evi açmışdı. Uşaq evi 10 uşağın saxlanması üçün nəzərdə tutulurdu [12]. Uşaq evi şöbəyə daxil olan könüllü yardımlar hesabına saxlanılırdı. Yardımların yığılması üçün şöbə komissiya təşkil etmişdi. Komissiya tam tərkibdə müharibədən zərər çəkən və qaçqın türk müsəlman əhəlisinə yardım göstərmək üzrə Şamaxı Komitəsinin tərkibinə daxil idi. 1915-ci ilin martında Şamaxı Qars vilayətində zərərçəkən müsəlmanlara kömək komitəsi təşkil etmişdi. Komitənin tərkibinə “Nicat” cəmiyyətinin Şamaxı şöbəsinin bütün üzvləri daxil idilər. Komitə tərəfindən ilkin olaraq toplanılan 2.300 rubl komitənin xəzinədarlığına verilmişdir [30; 31].

Göyçayda maarifçilik fəaliyyəti. 1907-ci ilin dekabr ayında Göyçay camaatı vəkilləri “Nəşri-maarif” cəmiyyətinə həmin ərazidə şöbəsinin açılması barədə müraciət etmişdilər. Göyçay camaatının cəmiyyətə üz tutmasının səbəbi burada fəaliyyət göstərən məktəbin bağlanması olmuşdur. Müraciətdə bildirilirdi ki, yerli əhaliyə heç bir səbəb izah edilmədən Göyçayda fəaliyyət göstərən yeganə ibtidai məktəb dövlət tərəfindən bağlanmışdır. “Nəşri-maarif” cəmiyyətinin idarə heyətinin iclasında Göyçay camaatının müraciətinə baxılmış, cəmiyyət tərəfindən həmin əraziyə nümayəndə heyəti göndərilmişdir. Bütün məsələlərə aydınlıq gətirildikdən sonra cəmiyyətin idarə heyəti məktəbin yenidən bərpa edilməsi və bu məktəbin “Nəşri-maarif” cəmiyyəti tərəfindən himayə olunması barədə Bakı qubernatorundan icazə almışdı [4, v.34, 56]. Rəsmi icazədən sonra idarə heyəti bu məktəbə Şamaxı realını məktəbini bitirib

müəllimlik senzi almış bir müəllim göndərmişdir və bununla da Göyçayda çoxdan arzu olunan yeni tipli məktəbin əsası qoyulmuşdur [4, v.34, 56].

“Nəşri-maarif” cəmiyyətinin qeyd olunan məqsədyönlü addımı əhali arasında böyük rəğbət və ümidlə qarşılanırdı. 1908-ci ilin noyabr ayında Göyçay camaatının vəkilləri – Həzrət bəy Ağabəyov, Ağamirzə Mirzəyev tərəfindən cəmiyyətin idarə heyətinə müraciət olunaraq, “Nəşri-maarif” cəmiyyətinin Göyçayda şöbəsinin açılması xahiş olunmuşdur. İdarə heyətinin qərarı ilə cəmiyyətin Göyçay şöbəsi təşkil olunmuş və həmin şəxslər cəmiyyətin üzvlüyünə yazılmışdılar. Nizamnaməyə uyğun olaraq, cəmiyyətin şöbəsinə xeyriyyə işləri görməyə icazə verilirdi [4, v.46; 21]. 1908-ci ildə Göyçayda “Nəşri-maarif” cəmiyyətinin ikinci “İqbal” adlı yeni məktəbi fəaliyyətə başlamışdır [4, v.46; 21]. Bu işlər Azərbaycanın digər ərazilərində mədəni-maarif işlərinin həyata keçirilməsi istiqamətində atılmış uğurlu addımlardan idi.

Qubada maarifçilik fəaliyyəti. 1908-ci ildə Quba camaatının vəkilləri – Hacı Bilal Məmmədyarov, İmran bəy Rüstəmbəyov “Nəşri-maarif” cəmiyyətinin idarə heyətinə müraciət edərək Qubada cəmiyyətin şöbəsinin yaradılmasını və cəmiyyətin Nizamnaməsinə uyğun olaraq burada ana dilində yeni tipli məktəblərin açılması barədə müraciət etdi [4, v.48]. Bu məsələ cəmiyyətin idarə heyətinin iclasında müzakirə olundu və qərara alındı ki, həmin şəxslər cəmiyyətə üzv qəbul olunsunlar. Cəmiyyətin üzvü olan Quba camaatının vəkillərinə üzvlük haqqında qəbz, vəkalətnamə və cəmiyyətin Nizamnaməsi verilmişdir. Həmin şəxslər verilən sənədlərə əsasən və Nizamnaməyə uyğun olaraq Qubada xeyriyyə işləri görmək ixtiyarına malik idilər [4, v.48].

Beləliklə, yuxarıda adları çəkilən şəxslərin iştirakı ilə 1908-ci ilin oktyabrında “Nəşri-maarif” cəmiyyəti rəsmi olaraq Qubada öz şöbəsini açdı. Şöbənin açılışında cəmiyyətin idarə heyətinin üzvlərindən də bir nəfər iştirak etmişdir. Həmin ildə Qubada “Nəşri-maarif” cəmiyyəti adından bir ibtidai məktəbin əsası qoyulmuşdur [22; 23]. Sonralar bu yeni tipli məktəb şəbəkə formasını alaraq öz əhatə dairəsini genişləndirmişdir. Sənədlərdən məlum olur ki, 1915-ci ildə Qubada “Nəşri-maarif” cəmiyyətinin bir neçə yeni tipli məktəbi fəaliyyət göstərirdi [22; 23]. Həmin ildə isə cəmiyyətin Quba qəzasının Qusar yaşayış sahəsində yeni ibtidai məktəb fəaliyyətə başlamışdır [5, v.53].

XX əsrin əvvəllərində bütün Azərbaycan ərazisində olduğu kimi, Qubada da milli müəllim kadrları demək olar ki, yox dərəcəsində idi. Milli müəllim kadrlarının hazırlanması layihəsini həyata keçirən “Nəşri-maarif” cəmiyyəti digər ərazilərdə olduğu kimi, Qubada da açılan yeni tipli məktəblərin nəzdində ibtidai məktəblər üçün müəllim kadrları hazırlayan kurslarını təşkil etdi. Bu kursların müddəti, bir qayda olaraq, 3 ay müddətinə müəyyənləşdirilmişdir [6; 16; 40].

Qubada açılan müəllim kursları təkcə Qubada fəaliyyət göstərən müəllimlər üçün deyil, bu kursda iştirak etmək arzusunda olan bütün Azərbaycan müəllimləri üçün nəzərdə tutulurdu. Məhz buna görə də kursa dəvət üçün qəzetlərdə bu barədə tez-tez elanlar dərc olunurdu. Kurslar, bir qayda olaraq, məktəblilərin yay tətili vaxtlarına planlaşdırılırdı. “Kaspiy” qəzetinin 1917-ci ilə aid saylarının birində “Nəşri-maarif” cəmiyyətinin Qubada fəaliyyət göstərən şöbəsinin yay pedaqoji kurslarının açılması barədə elanı dərc olunmuşdur [40]. Elanda bildirilirdi ki, kursda məşğələlər 01 iyun tarixindən başlayır. Qaydaya müvafiq olaraq, kursa daxil olmaq istəyən müəllimlər 01 iyun tarixinədək “Nəşri-maarif” cəmiyyətinin Quba şöbəsinə ərizə ilə müraciət edirdilər [40]. “Baku” qəzeti isə yazırdı ki, hazırda milli müəllim kadrlarını hazırlayacaq belə kurslar yoxdur. Kurslar 3 ay müddətinə müəyyənləşdirilmişdir və pulsuzdur. Əvvəlcədən müəyyən olunmuş qaydaya görə, kursa 60 nəfər qəbul olunmuşdur [16].

“Nəşri-maarif” cəmiyyətinin Quba şöbəsi nəzdində açılan bu kurs Qubanın Xəzri kəndində 1917-ci il iyunun 15-dən fəaliyyətə başlamışdır. Kursu Azərbaycan dilində sərbəst danışmağı, yazmağı və oxumağı bacaran, ərəb və fars dillərini bilən qızlar və oğlanlar qəbul olunurdular. “Nəşri-maarif” cəmiyyətinin idarə heyəti kursda iştirak edən müəllimlərə hərtərəfli qayğı ilə yanaşırdı. Kursu daxil olan müəllimlər nəinki kursda pulsuz təhsil alır, həmçinin pulsuz işıq və istiliyi olan rahat mənzillərlə təmin olunurdular [41].

1917-ci ilə aid məlumatda da bu kurslarda dinləyicilərin sayının 60 nəfər olduğu bildirilir [6; 40; 16].

“Nəşri-maarif” cəmiyyətinin Quba şöbəsi müvəqqəti müəllim kursuna rəhbərlik etmək üçün Dərbənddəki «Hüseyniyyə» yeni tipli məktəbinin müdiri Məhəmməd Seyidi Qubaya dəvət etmişdir [17].

1908-ci ildən 1917-ci ilədək olan dövrdə “Nəşri-maarif” cəmiyyətinin Quba şöbəsi geniş şəkildə fəaliyyət göstərmişdir. Bu fəaliyyət təkcə məktəblərin işi ilə məhdudlaşmırdı. Yerli əhalinin milli-mədəni səviyyəsinin inkişafına diqqət yetirilir, imperiya daxilində və eləcə də dünyada baş verən siyasi, iqtisadi və mədəni proseslərin gedişi barədə qəzetlərdə dərc olunan məlumatların çatdırılması üçün qiraətxanalara təşkil olunurdu. Qiraətxanalarda, həmçinin əsasən savadı olmayan yaşlı insanlar üçün Azərbaycan dilində elm və mədəniyyət sahəsində müxtəlif mövzularda məruzələr oxunurdu. Quba şöbəsi nəzdində bir neçə kitabxana-qiraətxana fəaliyyət göstərirdi [6; 16; 40]. Burada Azərbaycan və rus dillərində kitablar, qəzet və jurnallar saxlanılırdı.

Beləliklə, “Nəşri-maarif” cəmiyyətinin Qubada yaradılmış şöbəsi yerli əhali arasında savadın yayılması sahəsində böyük işlər həyata keçirirdi. Cəmiyyət ibtidai məktəb, kitabxana-qiraətxana açır, məruzələr təşkil edir və s. layihələr həyata keçirirdi.

Gəncədə maarifçilik fəaliyyəti. “Nəşri-maarif” cəmiyyətinin fəaliyyətində Azərbaycanın qədim və böyük şəhərlərindən biri olan Gəncədə şöbəsinin təşkil olunmasının mütləq əhəmiyyəti var idi. Gəncə ruhani məktəbinin tələbəsi Hüseyn Nəseh Əlizadə “Nəşri-maarif” cəmiyyətinin Gəncəyə də qədəm qoymasını maarif sahəsində “böyük dirçəliş” kimi qiymətləndirirdi. Müəllif qeyd edirdi ki, “...məkatibmədariz xüsusunda fədai-can edən kədərlərimizin mətbuata, mədəniyyətə qarşı meyil və məhəbbət göstərənlərin təhti sayəsində zulmat kimi Gəncəmizi “Nəşri-maarif” ismilə münəvvər buyurdular” [51] Məqalədə şöbənin fəaliyyətə başladığı iki ay müddətində 6 gecə məktəbi açdığı bildirilirdi. “Nəşri-maarif” cəmiyyətinin Gəncə şöbəsinin 1909-cu ilə aid hesabatından aydın olur ki, şöbə hesabat ilində şəhərdə 3-4 yerdə böyüklər üçün axşam kursları açmışdır. Bundan əlavə qeyd olunurdu ki, ruhani seminariyasında təhsil alan şagirdlərin 3 nəfərinə aylıq ödəniş, bəzilərinə təhsil haqqı və geyim dəstləri verilmişdir [25].

“Baku” qəzeti səhifələrində Yelizavetpol şöbəsinin 1909-cu il üçün hesabatı dərc olunmuşdur. Hesabatda qeyd olunurdu ki, həmin ildə şöbənin mədaxili 1.205 rubl, məxarici 1.023 rubl olmuşdur [8]. Hesabatda həmçinin qeyd olunurdu ki, şöbənin idarə heyəti həmin ildə yaşlı müsəlmanlar üçün axşam kursları açmış və bir neçə şagirdin orta təhsil müəssisələrində təhsil almalarına maddi dəstək olunmuşdur [8].

Gəncə şöbəsinin az müddət ərzində böyük uğurlar qazanması səbəbsiz deyildir. Bu şöbənin fəaliyyətinə Azərbaycanın görkəmli ziyalıları rəhbərlik edirdilər. 1910-cu ildə Gəncə şöbəsi idarə heyətinə keçirilən seçkilərdə Əli Əkbər bəy Rəfibəyov idarə heyətinin sədri seçilmişdir. 4 nəfər – Həsən bəy Ağayev, Həsən Fəttahov, Məşədi Əli Rəfiyev və Böyük bəy Ağasibəyov idarə heyətinə üzv seçildilər [8] Gəncə şöbəsinə 1914-cü ildə Kərim bəy Mehmandarov rəhbərlik edirdi [7]. Kərim bəy Mehmandarovdan sonra Yelizavetpol şöbəsinə Nəsim bəy Yusifbəyov rəhbərlik etmişdi [34].

1915-ci il noyabrın 21-də şöbənin ümumi iclasında aşağıdakı tərkibdə yeni idarə heyəti seçildi: sədr – Həsən bəy Ağayev, katib – Mirzə Məhəmməd Axundov, xəzinədar – Əmir Ağayev, üzvlər – Mirzə Məhəmməd Axundzadə və Rıza Qarabəyov [34]. 1916-cı ildə isə şöbəyə Qafqaz müsəlmanları arasında böyük nüfuza malik nümayəndələrdən biri olan Həsən bəy Ağayev rəhbərlik edirdi [38].

Arxiv sənədlərindən və həmin dövrdə nəşr olunan qəzet səhifələrindən aydın olur ki, Gəncə şöbəsinin əsas vəsaiti Qarabağda toy və təziyə (yas – N.M.) mərasimlərində imkanlı şəxslərin cəmiyyətin mənfəətinə ianə etdikləri pul əsasında yaranırdı. 1914-cü ildə Gəncə şöbəsinin sədri Kərim bəy Mehmandarovun verdiyi məlumatda bildirilir ki, həmin ildə ianə olaraq Tatayasovun varisləri şöbəyə 1.000 rubl, Hacı Həsən Orucov 450 rubl, Əsri Aydınov 200 rubl, Hacı Nəcəfqulu Babayev 100 rubl, Saleh Hüseynbəyov 100

rubl, Məhəmməd Ağaxanov 50 rubl, Ağa bəy Xındırüstanski 50 rubl, Cəmşid bəy Behbudov 50 rubl yardım etmişdilər [7].

1915-ci ildə Yelizavetpol şöbəsinin bağlanmış axşam kursu idarə heyətinin üzvü Əli Əkbər bəy Rəfibəyovun təşəbbüsü ilə yenidən təşkil olundu. Kursun fəaliyyətə başlaması ilə əlaqədar idarə heyətinin və kursun müəllimlərinin birgə iclası keçirilmişdir. Qərara alınmışdır ki, “Axşam kursu” açılsın və davamlı fəaliyyət göstərsin. Həmçinin kursda müəllimlərin aylıq maaşı 100 rubl təyin olunmuşdu [13]. Əgər nəzərə alsaq ki, həmin dövrdə Qafqaz təhsil dairəsində müəllimlərin illik əməkhaqqı orta hesabla 600 rubl idi, bu yüksək əmək haqqı hesab oluna bilər. “Axşam kursu” Yelizavetpol mədrəsəsinin binasında yerləşdirilmişdir. Kursda Azərbaycan dili, rus dili, şəriət və hesab dərsləri tədris olunurdu. Kursu təcrübəli pedaqoqlar rəhbərlik edirdilər [13].

“Nəşri-maarif” cəmiyyətinin Yelizavetpol şöbəsi azərbaycanlılar arasında savadın yayılması işində Yelizavetpolda fəaliyyət göstərən “Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti”nin şöbəsi ilə birləşərək maarif və mədəniyyət sahəsində bir çox tədbirlərin həyata keçirilməsinə nail olmuşdur. 1915-ci il dekabrın 5-də “Nəşri-maarif” cəmiyyətinin Yelizavetpol şöbəsi ilə “Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti”nin şöbəsinin Yelizavetpol ruhani məktəbinin zalında keçirdiyi iclasında xeyriyyə və maarif işlərinin ümumi vəziyyətinə baxılması və bu sahədə bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi barədə qərarlar qəbul olunmuşdur [34].

Yelizavetpolda fəaliyyət göstərən ictimai təşkilatların Birinci Dünya müharibəsi illərində mühüm fəaliyyəti olmuşdur. “Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti”nin Yelizavetpol şöbəsi həmin dövrdə kasıb müsəlman təbəqəsinin bəhalaşma ilə əlaqədar vəziyyəti ilə bağlı mümkün olan tədbirlər həyata keçirirdi. Məhz bu şöbənin təşkilatçılığı ilə 1915-ci ilin dekabrında Yelizavetpolun imkanlı şəxslərindən olan Saleh Rafiqov bu məqsədlə cəmiyyətə bir il müddətinə 30 min rubl faizsiz pul vermişdir [14]. Həmin ildə cəmiyyətin topladığı 60 min rubl faizsiz kreditlə Yelizavetpolun kasıb ailələrinə, təhsil alan imkansız tələbələrə müxtəlif ərzaq, pul yardımı olunmuşdur.

Beləliklə, qaynaqlarda günümüzədək gəlib çatmış məlumatlar göstərir ki, Azərbaycan ictimai təşkilatlarının Gəncə şöbələri şəhərin mədəni-maarif həyatında mühüm əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Astarada maarifçilik fəaliyyəti. Azərbaycanın bir çox ərazilərində olduğu kimi, Astarada da ictimai təşkilatların şöbələri fəaliyyət göstərirdi. Astara şöbəsi yerli əhalinin müraciəti əsasında yaradılmışdır. 1909-cu ilin oktyabrında Astara camaatının vəkilləri “Nəşri-maarif” cəmiyyətinin idarə heyətinə müraciət edərək burada həmin cəmiyyətin şöbəsinin açılması və Nizamnaməyə uyğun olaraq ana dilində məktəb və kitabxana-qiraətxana

açılması barədə xahiş etmişlər. “Nəşri-maarif” cəmiyyəti həmin ildən Astarada öz şöbəsini açmış və burada bir ibtidai məktəbin əsasını qoymuşdur [4, v.22, 69].

Bankədə maarifçilik fəaliyyəti. “Nəşri-maarif” cəmiyyətinə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən olunan müraciətlər təkcə cəmiyyətə ünvanlanmırdı. Bunlar arasında cəmiyyətin sədri Hacı Zeynalabdin Tağıyevə edilən müraciətlərə də rast gəlinirdi. Böyük mesenat belə müraciətə cavab olaraq həm cəmiyyətin sədri kimi, həm də xeyriyyəçi kimi xalqımızın maariflənməsi üçün öz köməyini əsirgəmirdi. 1909-cu ildə Bankə bölgəsinin camaatı “Nəşri-maarif” cəmiyyətinin idarə heyətinin sədri H.Z.Tağıyevə müraciət edərək Bankədə onlar üçün məktəb açılmasını xahiş etmişlər. “Nəşri-maarif” cəmiyyətinin idarə heyətinin sədri H.Z.Tağıyev öz şəxsi vəsaiti ilə burada ibtidai məktəb açmış və həmin məktəbə cəmiyyətin idarə heyətinin qərarı ilə Azərbaycan dilində savadı olan müəllim təyin olunmuşdur [4, v.22].

Zaqatalada maarifçilik fəaliyyəti. 1910-cu ildə Zaqatala dairəsinin müsəlmanlarının xahişi və təşəbbüsü ilə “Nəşri-maarif” cəmiyyəti idarə heyəti qərara almışdır ki, Zaqatala dairəsində yerli əhali arasında təhsilin yayılması məqsədilə cəmiyyətin şöbəsi təşkil edilsin. Zaqatala şöbəsi öz fəaliyyətinə “Cümə kursu” və “Axşam kurs”larının açılması ilə başlamışdır. Bundan əlavə şöbə mühazirələr təşkil etməyi, kitabxana və qiraətxana açmağı, tamaşaların təşkili, yeni tipli ibtidai məktəblərin açılması və s. proqramı həyata keçirirdi [24].

Ağdaşda maarifçilik fəaliyyəti. “Nəşri-maarif” cəmiyyəti 1910-cu ildə Ağdaşda öz şöbəsini açmışdır. Artıq əvvəldə bəhs etdiyimiz kimi, “Nəşri-maarif” cəmiyyəti öz təhsil proqramının həyata keçirilməsində bir çox çətinliklərlə qarşılaşırdı. Öz proqramının həyata keçirilməsi üçün Ağdaş şöbəsinə yerli əhali arasında böyük hörmət və nüfuza malik olan görkəmli şəxslərin rəhbərlik etməsi bu işi bir qədər asanlaşdırırdı. Bu, bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsinə öz müsbət nəticəsini göstərirdi. Məlumdur ki, cəmiyyətin Nizamnaməsinə uyğun olaraq cəmiyyətin işində iştirak edən bütün şəxslər, o cümlədən cəmiyyətin idarə heyəti təmənnasız xidmət edirdilər. Lakin buna baxmayaraq, bu vəzifələrə seçilən hər bir şəxs bu işi özünə böyük bir fəxr hesab edirdi. Bu təbii idi. Məqsəd azərbaycanlılar arasında maarifçiliyin inkişafına xidmət edəcək proqramın həyata keçirilməsi idi. 1915-ci ildə Ağdaş şöbəsinin ümumi iclasında idarə heyətinə fəxri üzv seçilən qazı Əhməd Əfəndi bu seçimi böyük minnətdarlıqla qarşılamış və “...həvəsli bir surətdə daima cəmiyyət üçün çalışacağına” söz vermişdi [46]. Həmin iclasda şöbəyə aşağıdakı şəxslər fəxri üzv seçilmişdilər: şöbənin idarə heyətinin sədri – Hacı Ağa Vahidov; idarə heyətinin üzvləri – Hacı Ağaəli Abbasov; şöbənin təftiş komissiyasının üzvü Əmiraslan Qədirov tərəfindən namizədliyi irəli sürülən – Səməd Qədirov. İdarənin üzvü Məşədi Məhəmmədbağır Rəfiyev tərəfindən namizədliyi irəli

sürülən qardaşı – Məşədi Mehdi Rəfiyev, Molla Məhəmməd Əfəndiyev, Əhməd Əfəndiyev, Həmid Səmədov, Ağarəhim Abdullayev və Hacı Həsən Əsgərov fəxri üzvlər seçilmişlər [46].

Ağdaş şöbəsinin təhsil sahəsində həyata keçirdiyi proqram içərisində qızların təhsilə cəlb olunması başlıca amillərdən biri idi. Lakin bu heç də ictimaiyyət arasında müsbət qarşılanmırdı. Xüsusilə dini xurafatın hökm sürdüyü kənd yerlərində bu proqramın həyata keçirilməsi olduqca çətin idi. Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, cəmiyyət istər qəzalarda, istərsə də kənd yerlərində yeni tipli məktəblərin açılmasına nail olmuşdur. Xüsusilə bu proqramın həyata keçirilməsinə “Nəşri-maarif” cəmiyyətinin yaradıcılarının, həmçinin yerlərdəki nümayəndələrinin xalq arasında böyük nüfuza malik olmaları kömək edirdi. Məhz belə bir proqram cəmiyyətin Ağdaş şöbəsi vasitəsilə həyata keçirilirdi. Az müddət ərzində cəmiyyət Ağdaşda müsəlman qız məktəbinin açılmasına nail olmuşdur. Qeyd edək ki, müəllim olmamasından məktəbin fəaliyyətə başlaması gecikdirilirdi. 1910-cu ildə “Kaspi” qəzeti səhifələrində Ağdaş şöbəsinin sədri Hacı Məhəmmədəğa Hacıyevin məktəbə müəllim axtarılması haqqında elanından sonra məktəbə müəllim göndərilmişdir [26].

Birinci dünya müharibəsi illərində “Nəşri-maarif” cəmiyyətinin digər şöbələri kimi, Ağdaş şöbəsi də bir çox tədbirlərin həyata keçirilməsinə nail olmuşdur. Şöbə Qars vilayətində müharibədən zərərçəkən müsəlmanlara və qaçqınlara yardım etmək məqsədilə ianələr toplanmasını təşkil etmişdir. 1915-ci ilin iyununda yığılan 1.844 rubl Yelizavetpol qubernatoru vasitəsilə Qars müsəlmanlarına göndərilmişdir [37]. Bundan əlavə Ağdaş şöbəsi “Qardaş köməyi günü” təşkil etmişdir ki, həmin gündə ianələrlə yanaşı, geyim dəstləri də yığılaraq Qarsda müharibədən zərərçəkən müsəlmanlara, o cümlədən uşaqlara göndərilmişdir. Bu tədbirin təşkili işlərində Ağdaş şöbəsi nəzdində fəaliyyət göstərən məktəb kollektivi yaxından iştirak etmişdir [37].

Nuxada (Şəki) maarifçilik fəaliyyəti. 1908-ci ildə “Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti”nin Nuxa şöbəsi fəaliyyət göstərirdi. Həmin ilin mayında cəmiyyət İsmayıl bəy Qasprinskinin 25 illik fəaliyyəti münasibətilə Nuxada ruhani mədrəsəsi təşkil etmişdir. Həmin ildə şöbənin idarə heyəti aşağıdakı tərkibdə idi: Nurməmməd Pişnamazzadə, Zəkəriyyə Əfəndiyev, Hacı Osman Manafov, Hacı Kərim Qasimov, Nəsir Usubov, Hacı Həbibullayev, Qafar Hacıyev, Əhməd Rəşidov, Hidayət Rüstəmbəyov [20].

1913-cü ildə şöbəyə Həsən Tahirzadə rəhbərlik edirdi [27]. Həmin ildə şöbənin 150-dən çox üzvü var idi. Şöbənin idarə heyəti üzvlüyünə təkcə Nuxadan deyil, həmçinin Azərbaycanın digər bölgələrindən – Bakı, Yelizavetpol, Dərbənd, Tiflis, Yevlax, Göyçay, Ucar, Ağdam, Zaqatala və digər yerlərdən olan ziyalılar və imkanlı şəxslər könüllü yazılmışdılar [27]. Burada əsas məqsəd yerli əhəlinin elm və təhsilə sahib olmalarına maddi və mənəvi

dəstək olmaq idi. Nuxa şöbəsi tərəfindən açılan və fəaliyyət göstərən ibtidai məktəb Nuxanın imkanlı şəxsləri tərəfindən cəmiyyətin istifadəsi üçün etdikləri ianələr hesabına saxlanılırdı. Bundan əlavə şöbənin kitabxanası var idi, həmçinin böyüklər üçün qiraətxanalar təşkil olunurdu.

Şuşada maarifçilik fəaliyyəti. Azərbaycan ictimai təşkilatlarının təhsil sahəsində həyata keçirdiyi ən uğurlu layihələrdən biri Azərbaycanın ən qədim torpaqlarından biri olan Şuşada şöbəsinin təşkili idi. “Nəşri-maarif” cəmiyyətinin Şuşa şöbəsi 1913-cü ildə fəaliyyət göstərirdi. Arxiv materiallarında və qəzet səhifələrində bu şöbənin neçənci ildə açılması haqqında hələlik məlumat əldə edilməmişdir. Lakin 1913-cü ilə aid materiallardan aydın olur ki, həmin ildə Şuşa şöbəsinin əhatə dairəsi kifayət qədər geniş olmuşdur. Həmin ildə “Nəşri-maarif” cəmiyyətinin Şuşa şöbəsinin 2 nəfər fəxri, 13 nəfər ömürlük və 174 nəfər həqiqi üzvü var idi [7]. 1915-ci ildə şöbənin hesabatından məlum olur ki, idarə heyətinin üzvlərinin sayı artaraq 4 fəxri üzvü, 16 ömürlük üzvü və 199 həqiqi üzvü olmuşdur [15].

Azərbaycanlılar arasında savadın yayılması sahəsində böyük layihələr həyata keçirən “Nəşri-maarif” cəmiyyətinin Şuşa şöbəsinin nəzdində 4 ibtidai məktəb fəaliyyət göstərirdi. Bu məktəblərdə 206 şagird təhsil alırdı. Şagirdlərin əsas hissəsini kimsəsiz və kasıb ailədən olan uşaqlar təşkil edirdilər [27].

Dövrün bütün çətinliklərinə baxmayaraq, Şuşa şöbəsi qız məktəbinin də açılmasına nail olmuşdur. Bu məktəb “Gövhəriyyə” qız məktəbi adı ilə məşhur idi. Qız məktəbində kasıb və imkansız ailələrdən olan qızlarla yanaşı, imkanlı şəxslərin qızları da təhsil alırdı [27]. “Kaspi” qəzeti səhifələrində imkanlı şəxslərdən olan M.A.Brexanovun bu məktəbə 50 rubl yardım etdiyi qeyd olunurdu [27].

1915-ci ildə Şuşa şöbəsinin “Gövhəriyyə” adlı mədrəsəsi də fəaliyyət göstərirdi. Həmin ilə aid hesabatında bildirilir ki, “Gövhəriyyə” mədrəsəsində 228 şagird təhsil alırdı. Şagirdlərdən 120 nəfəri pulsuz, cəmiyyətin vəsaiti hesabına təhsil alırdı [15].

“Nəşri-maarif” cəmiyyəti tərəfindən Şuşada açılan məktəblərdə dərsləri həmin dövrün tanınmış müəllimləri – Xosrov Axundov, Hüseyn Axundov, Mirzə Camal Yusifzadə, Mirzə Cabbar Vəzirov və digər müəllimlər tədris edirdilər. Bu müəllimlər pedaqoji fəaliyyətlə yanaşı, geniş ictimai-siyasi iş aparırdılar. Şuşa şöbəsi təhsil layihələrini uğurla həyata keçirirdi. Bu şöbə 1914-cü ildə Nəcəf bəy Vəzirovun adına beşinci məktəbi açmışdır [7].

Şuşa şöbəsinin nəzdində Azərbaycan dilində kitab və məcmuələrlə zəngin qiraətxana fəaliyyət göstərirdi. 1909-cu il iyulun 17-də qiraətxananın mədaxil və məxaricini tərtib etmək üçün 3 nəfərdən ibarət komissiya təyin olunmuşdur. Komissiyaya müəllim Cavad Bağırbəyov, tələbələr – Mirhəsən Vəzirov və Yusif Kənan Rəhimzadə seçilmişdilər [43]. 1913-cü ildə cəmiyyətin idarə

heyəti tərəfindən həmin qiraətxananın Azərbaycan dilində çap olunmuş qəzet və jurnallarla təmin olunması üçün 100 rubl vəsait ayrılmışdır [7].

Birinci dünya müharibəsi illərində “Nəşri-maarif” cəmiyyətinin digər şöbələri kimi, Şuşa şöbəsi də qaçqın və müharibədən zərərçəkən müsəlmanlara yardım işinin təşkilində böyük fəallıq göstərirdilər. Bu məqsədlə Şuşa şöbəsi tərəfindən əşya, pul yardımının toplanmasını və eyni məqsədlə mədəni tədbirlərin təşkilini həyata keçirirdi. 1915-ci ildə şöbənin təşkil etdiyi mədəni tədbirlərdən 16.000 rubl ianə toplanmışdır [32]. Bütün bu yığılan pullar Qarsda müharibədən zərərçəkən müsəlmanların və qaçqınların istifadəsinə yönəldilmişdir [32]. Bu məsələ ilə bağlı “Kaspi” qəzeti yazırdı: “...təəssüf ki, bu köməyə nə ibtidai, nə də orta təhsil müəssisələrinin şagirdləri daxil olmamışlar, yoxsul Şuşa şagirdləri bu ağır günlərdə kömək üçün heç yerə müraciət etmirlər” [32]. Buradan aydın olur ki, şöbəyə kifayət qədər ianələr daxil olmasına baxmayaraq, bu ianələrin hətta imkansız şagirdlərin təhsilinə müəyyən faiz ayrılması da nəzərdə tutulmurdu. Müharibədə olduqca ağır vəziyyətdə olan insanlara yardım təhsildən önə çıxmışdı. İkincilərə yardım olunması daha vacib sayılırdı.

Artıq görüldüyü kimi, “ictimai təşkilatların müharibə şəraitində fəaliyyəti şaxələnirdi. Həm müharibədən zərərçəkənlərə və qaçqınlara yardım olunması, həm də təhsil sahəsində işlərin həyata keçirilməsi ictimai təşkilatların qarşısında duran ən mühüm problemlər idi. Birinci problemin həlli imkanlı şəxslərdən daxil olan ianələr hesabına reallaşdırılırdısa, ikinci problemin həlli üçün digər yollar aramaq lazım gəlirdi. Məhz ikinci problemin həll olunması üçün 1915-ci ilin avqustunda “Nəşri-maarif” cəmiyyətinin Şuşa şöbəsinin idarə heyəti və şuşalı tələbələrin birgə iclası keçirildi. İclasda qərara alındı ki, bu ildən başlayaraq hər il yay aylarında tələbə axşamları təşkil edilsin. Bu axşamlar ənənəvi hal alsın. Toplanan maddi vəsaitlə imkansız şuşalı tələbələrə kömək edilsin. Beləliklə, 1915-ci il avqustun 25-də Şuşa gənclərinin iştirakı ilə ədəbi-bədii axşam təşkil olundu. Axşamdan gələn gəlirin 25%-i müharibədən zərərçəkən müsəlmanlara, 75%-i imkansız müsəlman tələbələrinə ayrılmışdır [32].

“Nəşri-maarif” cəmiyyətinin Şuşa şöbəsinin 1915-ci ilin avqustuna olan hesabatından aydın olur ki, hesabat ilində şöbənin gəliri 7.253 rubl 20 qəpik olmuşdur. Bunun 1.769 rublu üzvlük haqqından, 835 rubl cəmiyyətin kapitalının faizi, qalan hissə xüsusi yardımlardan daxil olmuşdur. Bu məbləğin 1.799 rublu şöbənin məktəblərində müəllimlərə əməkhaqqı olaraq verilmiş, 115 rubl dəftərxana xərci, 663 rubl “Gövhəriyyə” mədrəsəsinin imkansız şagirdlərinin saxlanılmasına sərf olunmuşdur. 1916-cı ildə Şuşa şöbəsinin 20.908 rubl ümumi kapitalı var idi. Bunun 7.000 rublu Şuşanın adlı-sanlı imkanlı şəxslərindən olan M.Fiyaqov tərəfindən yardım olunmuşdur [15]. Hesabat ilində cəmiyyətə aşağıdakı şəxsi yardımlar edilmişdir: Həsən Rzayev –

300 rubl, M.Suraxanov – 150 rubl, C.Ağa Cavanşir və N.Xızırstanski – 100 rubl, M.A.Axundov – 170 rubl. [15].

Bu xeyirxah adamlardan savab işinin böyük əhəmiyyətini qeyd etməklə yanaşı, bildirməliyə ki, belə ianələr bölgənin təhsilə olan çox böyük tələbatını ödəməyə kifayət edə bilməzdi. Təhsilə və mədəniyyətə sistemli dövlət qayğısının olmadığı bir şəraitdə ictimai təşkilatların fəaliyyəti zülmət qaranlığında tək-tək sayrışan zəif ulduzlara bənzəyirdi.

Qaryagində maarifçilik fəaliyyəti. 1913-cü ildə “Nəşri-maarif” cəmiyyəti təhsil layihəsinin həyata keçirilməsi, yeni tipli məktəb açılması məqsədilə daha bir ərazidə – Qaryagində (indiki Füzuli şəhəri) şöbəsini açdı. Şöbənin fəaliyyətə başlaması üçün maddi vəsaitin olması vacib şərtlərdən biri idi. Şöbəyə yardım edən imkanlı şəxslərlə yanaşı, özünün maddi imkanı olmayan azərbaycanlı gənclər “Nəşri-maarif” cəmiyyətinin fəaliyyətini dəstəkləyir və şöbəyə kömək məqsədilə mədəni tədbirlər təşkil edirdilər. Belə tədbirlərdən biri 1913-cü ildə təşkil olunmuşdur. Yerli gənclər Azərbaycan dilində tamaşalar nümayiş etdirərək əldə olunan pul vəsaitini şöbənin istifadəsinə daxil etmişdilər [28].

Qaryagin şöbəsi öz fəaliyyətində yerli əhali arasında savadı yaymaq, cəmiyyətin Nizamnaməsinə uyğun olaraq məktəblərin, kitabxana-qiraətxanaların açılması, kasıb ailədən olan uşaqların təhsil alması üçün yardım olunması və digər xeyriyyəçilik tədbirlərinin həyata keçirilməsi sahəsində uğurla çıxış edirdilər. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsinə ərazinin ziyalıları və xeyriyyəçiləri ilə yanaşı, bəzi hallarda ruhanilər də dəstək olurdular. 1915-ci ildə Cəbrayıl qazısının təşəbbüsü və təşkilatçılığı ilə Qaryagin şöbəsi Horadiz, Bəhmənli [33], Qaragöz və Koroğlu kəndlərində ibtidai məktəblər açmışdır [33].

Dəvəçidə maarifçilik fəaliyyəti. Dəvəçidə (indiki Şabran rayonu – N.M.) fəaliyyət göstərən yeni tipli məktəb “Səfa” Bakı müsəlman maarif cəmiyyəti tərəfindən açılmışdır. 1914-cü ilin əvvəlində cəmiyyətin idarə heyətinə Dəvəçi camaatı tərəfindən müraciət olunaraq burada məktəbyaşlı uşaqların təhsilə cəlb olunması məqsədilə bir ibtidai məktəbin açılması xahiş olunmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq, cəmiyyətin idarə heyəti üzvlərindən təşkil olunmuş komissiya Dəvəçidə təhsilin vəziyyətinin aydınlaşdırılması üçün bu əraziyə getmişlər. Həmin il fevralın 23-də “Səfa” cəmiyyətinin idarə heyətinin iclasında Dəvəçidə olmuş komissiyanın məruzəsi dinlənilmişdir. Məlum olmuşdur ki, həmin vaxtda Dəvəçidə uç ibtidai məktəb mövcuddur. Bunlar köhnə üsullu olub çox acınacaqlı vəziyyətdə qalmaqda idi. Birinin digərinə nisbətən zahiri görünüşü səliqəli görünsə də, tədris hələ də köhnə üsulla aparılırdı. Dəvəçidə yerli əhali ilə yanaşı, rus, malakan və digər milli azlıqlar da yaşayırdı. Burada Bakı quberniyası və Dağıstan vilayəti xalq məktəbləri direktorluğu tərəfindən açılan məktəblərdə dərslər yalnız rusca keçirilirdi. Bütün bunları nəzərə alaraq, “Səfa”

cəmiyyətinin idarə heyəti Dəvəçidə Azərbaycan dilində təhsil verən yeni tipli məktəb açmağa qərar vermişdir [9; 44]. Məktəbin açılması ilə bağlı olaraq cəmiyyətin idarə heyətinin sədri Nağı Tağıyev, idarə heyəti üzvü Mehdi bəy Hacinski, xəzinədar Kərbəlayi Əlibaba Zərbəliyev və Bakı quberniyası və Dağıstan vilayəti Xalq məktəbləri inspektoru Sultan Məcid Qənizadə Dəvəçidə məktəb açılışında iştirak etmək üçün bu ərazidə olmuşdular [45].

Dərbənddə maarifçilik fəaliyyəti. 1915-ci il yanvarın 3-də “Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti”nin Dərbənddə şöbəsi açılmışdır. Şöbənin açılışı günündə yerli əhali ilə yanaşı, Bakıdan gələn nümayəndələr, o cümlədən idarə heyətinə üzvlər iştirak edirdilər. Təkcə həmin gün şöbənin istifadəsinə 1.000 rubl məbləğində yardımlar və üzvlük haqları toplanmışdı [11]. 1915-ci ildə şöbənin bir ibtidai məktəbi və kimsəsiz uşaqlar, həmçinin qocalar üçün bir himayə evi fəaliyyət göstərirdi [11].

Artıq məlum olduğu kimi, şöbənin fəaliyyət dövrü birinci dünya müharibəsi illərinə təsadüf edirdi. Bununla əlaqədar olaraq azərbaycanlılara məxsus ictimai təşkilatlar, həmçinin onların ayrı-ayrı yerlərdəki şöbələri bu işdə olduqca fəallıq göstərir, müharibədən zərərçəkən insanlara yardım edirdilər. Dərbənd şöbəsi də bu işdə yaxından iştirak edirdi.

1915-ci ildə “Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti” Bakı şəhərində “Qardaş köməyi” adı altında silsilə xeyriyyə tədbirləri həyata keçirirdi. Bu baxımdan diqqəti xüsusilə çəkən, həmçinin digər ictimai təşkilatların da qoşulduğu, üzərində “Qardaş köməyi” sözləri yazılmış döş nişanlarının satışı idi. Həmin ilin may ayında Dərbənd şöbəsi Dərbənddə 15.000 ədəd nişan satışını həyata keçirmiş və daxil olan pul vəsaiti müharibədən zərərçəkənlərə yardım üçün Bakıya göndərilmişdir [35]. Dərbənd şöbəsi yerli əhali arasında Azərbaycan dilində yeni tipli məktəb, uşaq evi, kitabxana və s. maarif müəssisələri açmaqla, həmçinin xeyriyyəçilik layihələri həyata keçirməklə maarifçiliyin inkişafında müəyyən rol oynamışdır.

İrəvanda maarifçilik fəaliyyəti. İctimai təşkilatların ən uğurlu addımlarından biri Azərbaycanın qədim və zəngin tarixi keçmişə malik olan ərazisində – İrəvanda şöbəsinin açılması idi. Qeyd edək ki, Azərbaycanın digər ərazilərində olduğu kimi, İrəvanda da çarizmin apardığı ruslaşdırma siyasəti burada yaşayan yerli əhalini öz doğma Azərbaycan dilindən uzaqlaşdırmaq istiqamətinə yönəldilirdi. Yerli əhalinin əsasən iki növ məktəblərdə təhsil almaq imkanı var idi. Onlardan biri keçmişdən mövcud olan dini məktəb və mədrəsələr, ikincisi isə rus məktəbləri idi [47].

İrəvan əhalisi arasında ana dilində savadın yayılması üçün Azərbaycan dilində dövrün müasir tələblərinə uyğun yeni tipli məktəbin olmasına böyük tələbat var idi. “Nəşri-maarif” cəmiyyəti İrəvanın ayrı-ayrı ərazilərində bu tipli məktəblərin açılmasına nail olmuşdur [29]. Bundan əlavə İrəvan şöbəsi kitabxana və böyüklər üçün axşam kursları açmış, qiraətxanalar və məruzələr

təşkil etmişdir. Bununla yanaşı, şöbə kitab və broşuraların çapı, ana dili və ədəbiyyatın inkişafı üçün əməli fəaliyyət göstərməyi nəzərdə tuturdu [39].

1914-cü ilə aid məlumatlara görə, cəmiyyət tərəfindən İrəvanda yeni bir ibtidai məktəb açılması məqsədilə proqram işlənilib hazırlanmışdır. Proqrama görə açılacaq ibtidai məktəbdə orta təhsil müəssisələri üçün şagird hazırlanması nəzərdə tutulurdu. Qəzet yazırdı ki, "...bu məsələnin işlənib hazırlanmasına baxmayaraq hələlik heç bir addım atılmayıb. Ümid edək ki, yeganə xeyriyyə təşkilatı uşaqların taleyi haqqında düşünsün" [29]. Ancaq dövlət və hökumət orqanlarının rəsmi icazəsi olmadan ictimai təşkilatlar vasitəsilə bu layihənin həyata keçirilməsi mümkünsüz idi. Məktəbin açılması ilə bağlı rəsmi müraciət olunsada, təəssüf ki, məktəbin fəaliyyəti barədə hələlik məlumatlara rast gəlinmir.

Cənubi Azərbaycanda maarifçilik fəaliyyəti. Azərbaycan ictimai təşkilatları Cənubi Azərbaycanda – Təbrizdə yerli əhali arasında Azərbaycan dilində savadın yayılması məsələsinə də xüsusi önəm vermişdir. Bu istəyin həyata keçirilməsi məqsədilə 1908-ci ildə "Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti" Təbrizdə şöbəsini açmışdır. Həmin ildə şöbənin Səbzivar adlanan yaşayış sahəsində bir ibtidai məktəbi və bir qiraətxanası fəaliyyət göstərirdi. Məktəbdə dərslər yeni üsulla keçirilirdi. Şöbə 1909-1910-cü dərslər üçün yeni məktəbin fəaliyyət proqramını hazırlamışdır. Şöbənin həyata keçirdiyi təhsil layihəsində Səbzivarın tanınmış ziyalıları iştirak edirdilər [19].

Yekun

Beləliklə, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai təşkilatları bütün Azərbaycan ərazisində, o cümlədən Cənubi Azərbaycanda, Bakı, Yelizavetpol, İrəvan quberniyalarında, Dərbənddə maarif sahəsində uğurlu layihələr həyata keçirdi, yeni tipli məktəblər açmaqla xalq təhsilinin inkişafında böyük rol oynadı.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix arxivi, fond 44, siyahı 2, iş 1165
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix arxivi, fond 50, siyahı 1, iş 528
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix arxivi, fond 309, siyahı 1, iş 995
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix arxivi, fond 312, siyahı 1, iş 2
5. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix arxivi, fond 312, siyahı 1, iş 208
6. AMEA Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi, iş 3840(0)
7. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi, iş 3854
8. "Baku" qəzeti, 1910, 13 may, №106
9. В Обществе «Сафа», «Баку», 25 февраля 1914, № 45
10. Филиальное отделение «Ниджась», «Баку», 20 июня 1914, № 136
11. Открытие благотворительного общества, «Баку», 15 января 1915, № 11
12. "Baku" qəzeti, 1915, 24 iyul 1915, № 164
13. "Baku" qəzeti, 1915, 31 oktyabr 1915, №243

14. "Baku" qəzeti, 1915, 17 dekabr №282
15. "Baku" qəzeti, 1916, 6 oktyabr №219
16. "Baku" qəzeti, 1917, 26 may 1917, №114
17. "Baku" qəzeti, 1917, 30 may 1917. №117
18. Bəsirət" qəzeti, 24 may 1914, №7
19. "Kaspiy" qəzeti, 1908, 21 mart № 67
20. "Kaspiy" qəzeti, 4 may 1908, № 99
21. "Kaspiy" qəzeti, 1908, 28 oktyabr № 174
22. "Kaspiy" qəzeti, 1908, 19 oktyabr №168;
23. "Kaspiy" qəzeti, 1908, 04 noyabr №180
24. "Kaspiy" qəzeti, 1910, 8 yanvar, №2
25. "Kaspiy" qəzeti, 1910, 29 aprel № 94
26. "Kaspiy" qəzeti, 1910, 7 oktyabr № 226
27. "Kaspiy" qəzeti, 1913, 11 may № 106; "Kaspiy" qəzeti, 1913, 5 may № 100
28. "Kaspiy" qəzeti, 1913, 21 iyun № 138
29. "Kaspiy" qəzeti, 1914, 21 dekabr, №288
30. "Kaspiy" qəzeti, 1915, 1 mart 1915, №48
31. "Kaspiy" qəzeti, 1915, 18 mart, №62
32. "Kaspiy" qəzeti, 1915, 13 sentyabr №204
33. "Kaspiy" qəzeti, 1915, 16 sentyabr №206
34. "Kaspiy" qəzeti, 1915, 5 dekabr, №№272
35. "Kaspiy" qəzeti, 1915, 19 may, №108
36. "Kaspiy" qəzeti, 1915, 11 iyun, №128
37. "Kaspiy" qəzeti, 1915, 17 iyun, №133
38. "Kaspiy" qəzeti, 1916, 8 yanvar № 5
39. "Kaspiy" qəzeti, 1917 20 may, №110
40. "Kaspiy" qəzeti, 1917, 25 may, №113
41. "Kaspiy" qəzeti, 1917, 8 iyun №125
42. "Kaspiy" qəzeti, 1913, 5 may, №100
43. "İttifaq" qəzeti 1909, 14 avqust №№187
44. "İqbal" qəzeti, 1914, 24 fevral, №587
45. "İqbal" qəzeti, 1914, 12 fevral, №576
46. "Yeni İqbal" qəzeti, 1916, 16 dekabr №483
47. Adıgözəlov Ə. Qərbi Azərbaycandakı yeni tipli məktəblərimizin tarixindən. B.: Təhsil, 2003, 82 s.
48. Багирова И. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX в. (1900-1917). Баку: Элм, 1997, 336 с.
49. Bünyadzadə D. Həvəsmi və yaxud cəhələtmi / Tərəqqi, 2 yanvar 1909, № 2
50. Cavadov C. XX əsrdə Azərbaycanda xeyriyyəçilik hərəkatı: XIX əsrin sonu və XX əsrdə. Bakı: Elm, 1999, 256 s.
51. Əlizadə H.N. Gecə məkatibi / Həqiqət, 3 yanvar 1910, № 2
52. Əlibəyov H. Cəmiyyəti-xeyriyyə xüsusunda / İrşad, 7 avqust 1906, № 185
53. Halil Bal. Azərbaycan Cümhuriyyətinin Qurtuluş Mücadiləsi və Qafqaz İslam Ordusu, İstanbul, 2010
54. Ağayev H. Cəmiyyəti-xeyriyyəyə xitabən / İrşad, 21 fevral 1907, № 30

55. *Məlikova H.* Həsən bəy Məlikov – Zərdabının bibliografiyası / Xəzər, 1990, № 2
56. *İsmayıl M., İbrahimov M.* El atası. Bakı: Azər nəşr, 1994, 120 s.
57. *Qasimov H.İ.* Cəmiyyətlərimiz nə haldadır / İqbal, 8 yanvar; 1913, № 256
58. *Rəsulzadə M.Ə.* Azərbaycan Cümhuriyyəti, Bakı: Elm, 1990, 116 s.
59. *Rəsulzadə M.Ə.* Xeyriyyə və maarif cəmiyyətlərimiz. Əsərləri I cild (1903–1909), Bakı, 1992
60. *Seyidzadə D.* Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar, Bakı: OKA Ofset, 2004, 348 s.
61. *Гусейнова Д.С.* Азербайджанская интеллигенция в конце XIX – начале XX вв. Диссерт. ... докт. ист. наук. Баку, 1993, 443 с.
62. *Талыбова С.* Культурно-просветительская и благотворительная деятельности азербайджанской буржуазии. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Баку, 1994, 29 с.

Redaksiyaya daxil olub 04.04.2022